XORIJIY MAMLAKATLARDA NORMA IJODKORLIGI TRANSFORMATSIYASINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Toshkent Davlat yuridik universiteti
Davlat boshqaruvi sho‘basi o‘qituvchisi
Abdixakimova Mohina Zafar qizi
abdixakimovamokhina@gmail.com

Annotatsiya. *Dunyo miqyosida bir nechta huquq tizimlari shakllangan. Bular: anglo-sakson, roman-german, sotsialistik va diniy huquq tizimlaridir, shuningdek, boshqa nisbatan kam tarqalgan tizimlar ham mavjud. Ular ushbu ishda ko‘rib chiqilmaydi. Har bir davlat uchun huquqiy tizimlarning o‘ziga xos xususiyatlari, shuningdek, davlat organlarining norma ijodkorligi faoliyatining o‘ziga xos jihatlari xosdir. Ushbu tezisda dunyoda eng ko‘p tarqalgan ikkita dominant huquq tizimlaridagi norma ijodkorligi tahlil qilinadi. Bular anglo-sakson va roman-german tizimlaridir.*

Kalit so‘zlar: *norma ijodkorligi, anglo-sakson huquq tizimi, roman-german huquq tizimi, sud pretsedenti, statut huquqi, qonunchilik tashabbusi, iyerarxiya, Davlat kengashi.*

Аннотация. *В мировом масштабе сформировалось несколько правовых систем, в число которых входят англосаксонская, романо-германская, социалистическая и религиозная правовые системы, наряду с которыми существуют и другие, относительно менее распространенные системы. Последние в данной работе не рассматриваются. Каждому государству присущи специфические особенности правовых систем, а также уникальные аспекты нормотворческой деятельности государственных органов. В данной статье анализируются две наиболее распространенные в мире*

доминирующие правовые системы — англосаксонская и романо-германская.

Ключевые слова: *нормотворчество, англосаксонская правовая система, романо-германская правовая система, судебный прецедент, статутное право, законодательная инициатива, иерархия, Государственный совет.*

Anglo-sakson huquq tizimi Amerika Qo‘shma Shtatlari, Buyuk Britaniya, Kanada va Britaniya Hamdo‘stligiga kiruvchi boshqa mamlakatlarda keng tarqalgan. Ushbu tizim doirasida barcha normalarni ikki turga bo‘lish mumkin. Birinchisi — qonunchilik hujjatlari (qonunlar), ikkinchisi esa — alohida nizolarni hal qilish yoki huquqiy maydonning muayyan sohasi nuqtai nazaridan masalalarni ko‘rib chiqish natijasi hisoblangan sud pretsedentlari. Anglo-sakson huquq tizimi uchun yuqori sud instansiyalari tomonidan qabul qilingan qarorlar quyi instansiyalar tomonidan bir turdagi ishlarni ko‘rib chiqishda inobatga olinishi va ularga amal qilinishi xosdir. Ushbu tizimning yana bir o‘ziga xos xususiyati — normalardan bilvosita foydalanishdir. Bu jarayon vositali xususiyatga ega bo‘lib, sudlar tomonidan muayyan ishlarni ko‘rib chiqishda alohida normalarni qo‘llashni nazarda tutadi. Ya’ni, bu tizimda qonunlar faqat sudlar tomonidan qo‘llanilgandagina haqiqiy (amal qiluvchi) kuchga ega bo‘ladi.

Ushbu huquq tizimi haqida gapirganda, Buyuk Britaniya misolini keltirish o‘rinli. U yerda qonunlar va qonunosti normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilishga vakolatli bo‘lgan uchta norma ijodkorligi subyekti faoliyat yuritadi. Shunday qilib, mazkur tizim doirasida Britaniya davlat organlarining norma ijodkorligi faoliyati quyidagicha taqsimlanadi: sudlar uchun — pretsedentlar, parlament organlari uchun — qonunlar qabul qilish, boshqa organlar uchun esa — buyruqlar, yo‘riqnomalar va shu kabilarni ishlab chiqish hamda chiqarish. Shuni ta’kidlash joizki, pretsedentlar barcha sud

instansiyalari tomonidan yaratilavermaydi. Buyuk Britaniya misolida faqat yuqori sudlar huquqiy normalarni yaratish huquqiga ega. Quyi instansiyalar esa faqat yuqori sudlarning fikri va amaliyotiga tayangan holda qarorlar qabul qiladi.

Anglo-sakson huquq tizimining o‘ziga xos xususiyati – sud vakillari qo‘lida ikki xil vakolatning jamlanganligidir. Gap davlatning mas’ul tuzilmalari tomonidan huquqiy normalarni tashabbus qilish, ishlab chiqish, ekspertiza qilish va qabul qilish bo‘yicha faoliyati sifatida qonun ijodkorligi hamda odil sudlov haqida bormoqda. Sudlar ishlarni ko‘rib chiqish jarayonida nafaqat huquqiy hujjatlar va pretsedentlarga tayanib, huquq normalarini qo‘llaydi, balki mustaqil ravishda yangi huquqiy normalarni ham ishlab chiqadi. Bu jamiyatning sud amaliyotiga va sud tizimiga nisbatan ijobiy munosabatini ta’minlaydi. Bunda da’vogarlar ish natijalarini oldindan hisoblab chiqishlari hamda o‘z huquq va manfaatlari buzilgan taqdirda sudlarga himoya so‘rab murojaat qilishlari mumkin. Shuningdek, da’vogarlar himoya shartlarini mustaqil ravishda belgilashlari, ya’ni o‘z vaziyatlariga maksimal darajada mos va eng maqbul bo‘lgan pretsedentlarni tanlab olishlari mumkin.

Shuningdek, R. Krossning fikrini ham ta’kidlab o‘tish joiz. Uning fikricha, muayyan sud qarorlaridan huquqiy normalarni ajratib olish uchun sud instansiyasi vakilining mulohazalarini shuningdek, ish holatlarining keyingi talqinlarini ko‘rib chiqish zarur. Bunda barcha sud qarorlari ham qaysi biri huquq normasi ekanligini, qaysi biri esa unga taalluqli emasligini aniq belgilashga imkon bermaydi. Shu sababli, shakllantirilgan huquqiy normalarni ajratib olish uchun yo inversiya usulidan (Uembo usuli), yoki Gudxard usulidan foydalanish lozim.

Birinchi usulda (Uembo usuli) asos sifatida taxmin qilinayotgan biror huquq normasi olinadi. Keyinchalik unga qarama-qarshi (inkor qiluvchi) ma’no beriladi. Agar sud instansiyasi bunday holatda ham (qarama-qarshi ma’no bilan) avvalgi qarorga kela olgan bo‘lsa, u holda nizoni hal qilish

bo‘yicha olingan taxmin huquqiy norma hisoblanmaydi. Agar sud o‘z qarorida aynan o‘sha huquq normasiga tayangan bo‘lsa, uni qonunchilik kategoriyasiga kiritish mumkin.

Ikkinchi usul (Gudxard usuli) asosida sud instansiyasi tomonidan o‘rnatilgan faktlarni tahlil qilish yotadi. Bunda sudyalarning shaxsiy fikrlari inobatga olinmaydi. Bunday kontekstda nizoni hal qilish nuqtai nazaridan eng katta ahamiyatga ega bo‘lgan tasdiqlangan fakt pretsedent sifatida qabul qilinadi. Boshqacha qilib aytganda, ushbu yondashuvda sudyalarning fikrlari ikkinchi darajali (yoki noto‘g‘ri) deb qaraladi, huquqiy tilda bayon etilgan faktlar esa norma sifatida qabul qilinadi. Buyuk Britaniyada sud norma ijodkorligining ikki bosqichi mavjud. Birinchisi — ishni yuqori sud instansiyasi tomonidan ko‘rib chiqish, ikkinchisi esa — sud hukmi (qaror)ni chiqarish. Bunda huquqiy normalar odatda batafsil xususiyatga ega bo‘lib, nizoning aniq holatlarini inobatga oladi. Shuningdek, parlament organlari hamda davlat organlari tomonidan qabul qilinadigan statut huquqi yoki normativ-huquqiy hujjatlar (NHH) boshqa tizimlarga nisbatan keng tarqalmaganligi ham e’tiborga loyiqdir. Anglo-sakson tizimida huquq sohalari bo‘yicha aniq bo‘linish mavjud emas. Shuningdek, u yerda xususiy va ommaviy huquq ajratilmaydi. Umuman olganda, mazkur tizimdagi davlatlarda huquq davlat organlari va boshqa huquq subyektlari uchun yagona hisoblanadi. Fuqarolik va jinoiy huquq sohalariga bo‘linish mavjud emas. Bu, jumladan, sud instansiyalarining yurisdiksiyasida ham o‘z ifodasini topadi: ular ishning predmeti va taraflarning subyektlaridan qat’i nazar, har qanday ishni ish yurituvga qabul qilishga haqlidir.

Davlat organlarining norma ijodkorligi faoliyati bosqichlari quyidagi ro‘yxat bilan belgilanadi: dastlabki o‘rganish; muammolarni tahlil qilish; takliflarni ishlab chiqish; loyihalarni muhokama qilish; loyihalarni ko‘rib chiqish uchun kiritish; imzolash va e’lon qilish. Huquqiy normalarni shakllantirishning eng muhim bosqichlaridan biri — bu dastlabki o‘rganishdir.

O‘rganish jarayonida turli tahliliy vositalardan foydalaniladi, muqobil rejalashtirish amalga oshiriladi hamda qonun loyihasini ishlab chiqish istiqbollari baholanadi. Anglo-sakson huquq tizimida yuridik normalarni qabul qilish, o‘zgartirish va bekor qilish bo‘yicha faoliyat subyekti, ya’ni jarayon ishtirokchisi sifatida xalq ham maydonga chiqadi. Ushbu tizim o‘rnatilgan davlatlardagi fuqarolar xususiy qonun loyihalarini taklif qilishlari va ularni parlament organlariga kiritishlari mumkin. Odatda, ko‘rib chiqish uchun kiritish ayrim individual masalalar bo‘yicha petitsiyalarni imzolash orqali amalga oshiriladi. Loyihalar muayyan hududlarga tarqaladi, ular shaxslar guruhi, jamoatchilik yoki huquqiy munosabatlarning biron bir sohasiga nisbatan amal qilishi mumkin. Shunday qilib, anglo-sakson tizimida mamlakat fuqarolari loyihalarni ishlab chiqishda, xususan, ularni muhokama qilishda bevosita ishtirok etishlari mumkin.

Endi esa Amerika Qo‘shma Shtatlari tajribasiga to‘xtalib o‘tamiz. Bu yerda huquqiy normalarni shakllantirish jarayoni Britaniya modelini juda eslatadi. Sud instansiyalari muayyan ishlarni ko‘rib chiqish, shuningdek, pretsedentlar yaratish orqali norma ijodkorligida ishtirok etadi. Qonun chiqaruvchi organlar esa moliya, mudofaa va boshqa sohalarda qonunlar qabul qilishi mumkin. AQSh Kongressida qonun loyihalarini tashabbus qilish va ko‘rib chiqish jarayoni yetarlicha sodda. Qonunchilik tashabbusi huquqiga faqat kongressmenlar ega. Prezident yoki markaziy vazirlik farmoyishiga binoan ishlab chiqilgan qonun loyihasini qonun chiqaruvchi organga kiritish uchun kongressmenlar bilan hamkorlik qilish zarur. Loyiha faqat ular tomonidan ma’qullangandagina ish yurituvga qabul qilinishi mumkin. Shuningdek, Qo‘shma Shtatlardagi fuqarolar petitsiyalarga imzo to‘plash orqali muayyan masalalarni tartibga solish zarurati bo‘yicha tashabbusni “oldinga surish” uchun kongressmenlarga murojaat qilishlari mumkin. Umuman olganda, AQShning norma ijodkorligi tizimi davlat organlari

mansabdor shaxslari va fuqarolarni tenglashtiradi. Ularning barchasi qonun loyihalarini Kongressga kiritish bo‘yicha teng huquqlarga ega.

Endi roman-german huquq tizimining xususiyatlarini ko‘rib chiqamiz. U Germaniya, Fransiya, Rossiya va kontinental Yevropaning boshqa davlatlarida keng tarqalgan. Mazkur huquq tizimida ayrim normalar qonun sifatida qabul qilinadi. Qonun – huquqning asosiy manbaidir. Qonunlarni qabul qilish uchun faqat davlat organlari javobgardir. Barcha huquqiy normalar yozma shaklga ega. Ular butun davlat hududida amal qiladi hamda huquqiy munosabatlar barcha ishtirokchilarining huquq va majburiyatlarini belgilab beradi. Roman-german tizimining o‘ziga xos xususiyati – normativ-huquqiy hujjatlarning aniq iyerarxik (pog‘onali) tuzilmasini o‘rnatishdir. Bu huquqiy normalarni ularning maqsadidan kelib chiqqan holda qo‘llashga yordam beradi, shuningdek, aniq maqsadli qo‘shimchalar yoki tuzatishlar kiritish imkonini ta’minlaydi. Roman-german tizimida huquqning ommaviy va xususiy huquqqa bo‘linishi mavjud. Konstitutsiyaviy, xalqaro va ma’muriy huquq, shuningdek, jinoyat huquqi va tegishli tusdagi barcha normativ-huquqiy hujjatlar ommaviy huquqning tarkibiy qismi hisoblanadi. Xususiy huquq o‘z ichiga mehnat, fuqarolik, oila huquqi va fuqarolarning manfaatlari hamda huquqlariga taalluqli bo‘lgan boshqa sohalarni qamrab oladi.

Ushbu tizimning yana bir o‘ziga xos xususiyati — mamlakat Konstitutsiyasining mavjudligidir. Uning qoidalari bilan davlat tuzilishining asosiy jihatlari, vakolatli organlarning normativ ijodkorlik sohasidagi faoliyati, shuningdek, turli davlat hokimiyati organlarining ishlash tartibi va jihatlari mustahkamlanadi. Shu tariqa, roman-german huquq tizimida normativ ijodkorlik funksiyasi faqat davlatga tegishli ekanligini aytish mumkin.

Asosiy normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish uchun hokimiyatning qonun chiqaruvchi organi javobgardir. Ijro etuvchi organlar qat’iy reglament doirasida faoliyat yuritishi mumkin, odatda ular qonunlar ijrosini ta’minlash maqsadida normativ-huquqiy hujjatlar qabul qiladilar. Sud instansiyalari esa

mazkur holatda avval ko‘rib chiqilgan anglo-sakson tizimidagi davlatlar sud instansiyalaridan o‘z faoliyatining xususiyatlari bilan farq qiladi. Sudlar sud amaliyotini tushuntirish maqsadida ayrim normativ-huquqiy hujjatlarni chiqarishi mumkin. Bunda sud instansiyalari normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilishda sezilarli darajada cheklangan.

Fransiya tajribasiga to‘xtalib o‘tamiz. U yerda normativ ijodkorlikning, ya'ni davlatning mas’ul tuzilmalari va shaxslari tomonidan yuridik normalarni tashabbus qilish, ishlab chiqish, ekspertizadan o‘tkazish va qabul qilish bo‘yicha faoliyatining barcha nuanslari va jihatlari Konstitutsiyada tasvirlangan. Qonun loyihalarini qonun chiqaruvchi organlarda ko‘rib chiqish uchun tashabbus ko‘rsatish huquqiga faqat Bosh vazir ega, shuningdek, bu huquq Parlament fraksiyalari a’zolariga ham berilgan. Ularning topshirig‘i bilan u yoki bu qonun loyihasini ishlab chiqish boshlanishi mumkin. Bu jarayonda bir nechta amaliyot amalga oshiriladi: ijtimoiy munosabatlar tahlil qilinadi, muayyan vazifalarni hal etishning eng ratsional yo‘llari ishlab chiqiladi. Shuningdek, ko‘rib chiqilayotgan masalalar yuzasidan fuqarolarning fikri ham inobatga olinadi. Ta’kidlash joizki, bunda davlat organlari 1997-yilda tasdiqlangan «Normativ-huquqiy hujjatlarni tayyorlash, imzolash va e’lon qilish qoidalari» qoidalariga amal qiladilar. Eng avvalo, muayyan loyihaning har bir normasi Fransiya Konstitutsiyasiga muvofiqligi tekshiriladi. Buning uchun mamlakatda normalarning Asosiy qonun qoidalariga muvofiqligini ekspertiza qilish tizimi ishlab chiqilgan. Har qanday loyiha deklarativ (e’lon qilinuvchi) normalarni qo‘llashni istisno qilishi kerak, shu bilan birga u huquqlar, majburiyatlar, qoidalar va boshqalarni belgilashi lozim. Bunday yondashuv hajmli matnlarni tayyorlash zaruratini istisno qilish imkonini beradi.

Qonun loyihasining dastlabki versiyasi ishlab chiqilgach, u Vazirlar Mahkamasiga yuboriladi. Fransiyada u doimiy faoliyat yurituvchi komissiya organi hisoblanadi. Shundan so‘ng loyiha maxsus Idoralararo komissiya

a’zolari tomonidan ko‘rib chiqiladi. Agar loyiha ma’qullansa, u Davlat kengashiga yuboriladi. Bu davlat boshqaruvi sohasidagi muhim masalalarni ko‘rib chiqish vakolatiga ega maxsus maslahat-kengash organidir. Kengash loyihalarni konstitutsiyaviy normalarga, davlat siyosatiga va xalqaro bitimlarga muvofiqligi nuqtayi nazaridan o‘rganadi. Davlat kengashining ijobiy xulosasisiz Bosh vazir normativ-huquqiy hujjatlarni chiqarish huquqiga ega emas. Agar xulosa ijobiy bo‘lsa, loyiha Vazirlar kengashi tomonidan ko‘rib chiqiladi va Parlamentga taqdim etiladi. Biroq, Fransiya Parlamentiga kiritilgan barcha loyihalar ham qabul qilinavermaydi. Parlament, agar davlatning mas’ul tuzilmalari yoki boshqa shaxslar tomonidan yuridik normalarni tashabbus qilish, ishlab chiqish, ekspertiza qilish va qabul qilish faoliyatining biror-bir bosqichi buzilgan bo‘lsa, qonun loyihasini ko‘rib chiqishdan bosh tortishi mumkin. Rad etishga yorqin misol sifatida jamoatchilik fikrini o‘rganish bosqichining o‘tkazib yuborilishini keltirish mumkin. Bunday va shunga o‘xshash holatlarda Bosh vazir yuridik xulosa olish maqsadida Konstitutsiyaviy kengash a’zolarining yordamiga murojaat qilishi mumkin.

Xorijiy davlatlarning norma ijodkorligi sohasidagi ijobiy tajribasini milliy huquqiy muhitga adaptatsiya qilish maqsadida quyidagi strategik takliflar ilgari suriladi:

Birinchidan, roman-german tizimiga xos bo‘lgan qonunlar ierarxiyasini yanada mustahkamlash uchun “Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi Qonun doirasida qonunosti hujjatlarining qonun hujjatlariga muvofiqligini ta’minlovchi “avtomatik preventiv nazorat” mexanizmini joriy etish lozim. Bu jarayonda Fransiya tajribasidagi kabi har bir loyiha deklarativ normalardan xoli ekanligi va to‘g‘ridan-to‘g‘ri amal qilish xususiyatiga ega ekanligi bo‘yicha majburiy yuridik xulosadan o‘tishi shart deb belgilanishi kerak. Ikkinchidan, anglo-sakson tizimidagi sud pretsedenti elementlarini milliy huquqqa ehtiyotkorlik bilan integratsiya qilish maqsadida, Oliy sudning muayyan ishlar bo‘yicha huquqiy pozitsiyalarini “namunaviy sud qarori” (test case) sifatida tan

olish va ularni quyi sudlar uchun o‘xshash ishlarni ko‘rishda yo‘naltiruvchi manba sifatida qonuniy mustahkamlash zarur. Uchinchidan, norma ijodkorligi jarayoniga raqamli demokratiya vositalarini kiritish orqali AQSh va Buyuk Britaniya tajribasidagi “jamoatchilik tashabbusi”ni (petitsiya) qonuniy kuchga ega bo‘lgan bosqichga ko‘tarish, ya’ni ma’lum miqdordagi ovozni to‘plagan taklifni nafaqat muhokama qilish, balki Parlament kun tartibiga kiritish mexanizmini yaratish lozim. To‘rtinchidan, qonun loyihalarini tayyorlashda Gudxard va Uembo kabi ilmiy uslublardan foydalanib, kutilayotgan normaning ijtimoiy samarasini (Regulatory Impact Assessment — RIA) nafaqat iqtisodiy, balki huquqiy-mantiqiy jihatdan ham prognoz qilish tizimini institutsionalizatsiya qilish zarur. Beshinchidan, xalqaro tajriba asosida O‘zbekiston Adliya vazirligi qoshida yoki alohida tuzilma sifatida Fransiya Davlat kengashi (Conseil d'État) kabi mustaqil ekspert-maslahat organini shakllantirish, ushbu organning ijobiy ekspertiza xulosasini muhim ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ega bo‘lgan loyihalar uchun majburiy pre-konditsiya (dastlabki shart) etib belgilash tavsiya etiladi. Oltinchidan, qonunchilik texnikasini takomillashtirish maqsadida barcha vazirlik va idoralarning idoraviy normativ hujjat qabul qilish vakolatlarini bosqichma-bosqich qisqartirish va ularni yuqori yuridik kuchga ega bo‘lgan yaxlit kodekslarga birlashtirish (kodifikatsiya qilish) orqali huquqiy tartibga solishning tarqoqligiga barham berish lozim. Ushbu takliflarning hayotga tatbiq etilishi milliy huquq tizimining xalqaro miqyosdagi nufuzini oshirish bilan birga, fuqarolar va biznes vakillari uchun prognoz qilinadigan va barqaror huquqiy muhitni kafolatlaydi.

FOYDALANILGAN MANBALAR RO‘YXATI:

1. The Conseil d'État // https://conseil-etat.fr/en.
2. Конституция Федеративной Республики Германия: принята 23 мая 1949 года // https://www.concourt.am/armenian/legal_resources.

3. Уолкер Р. Английская судебная система / пер. с англ. – М., 1980. – 631 с.

4. 35 Кросс Р. Прецедент в английском праве / пер. с англ. – М., 1985. – 238 с.

5. 36 Loveland I. Constitutional Law, Administrative Law, and Human Rights: A Critical Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2018. – 701 p.

6. 37 Lucas F. How a Bill Becomes Law // https://lucas.house.gov/how-a-billbecomes-law. 16.04.2021

7. 38 Конституция Франции: принята 4 октября 1958 года // https://study.shmat.by/konstitutsiya-frantsii-ot-4-oktyabrya-1958-goda.